

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός του Χώρου»,
Κατεύθυνση Β': Πολεοδομία - Χωροταξία

Θέματα αστικού σχεδιασμού

Ντίνα Βαΐου,

Αθανάσιος Παγώνης,

Μαρία Μαντουβάλου,

Μαρία Μαυρίδου

Διερεύνηση των ζητημάτων του ΣΟΑΠ για το κέντρο της Αθήνας

Βασίλειος Ελευθεριάδης

Οκτώβριος 2015

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός του Χώρου»,
Κατεύθυνση Β': Πολεοδομία - Χωροταξία

Θέματα αστικού σχεδιασμού
Ντίνα Βαΐου,
Αθανάσιος Παγώνης,
Μαρία Μαντουβάλου,
Μαρία Μαυρίδου

Διερεύνηση των ζητημάτων του ΣΟΑΠ για το κέντρο της Αθήνας

Βασίλειος Ελευθεριάδης

9 Οκτωβρίου 2015

Περίληψη

Η διαχείριση των ζητημάτων του αστικού χώρου στο επίπεδο των ευρωπαϊκών χωρών αποτελεί μια εξελισσόμενη διαδικασία. Παρά το διαφορετικό περιεχόμενο που έχει αποκτήσει σε κάθε χώρα, μέσα από τις πρωτοβουλίες της ΕΕ και ύστερα από διαδοχικές μεταβάσεις έχει διαμορφωθεί ένα ευρωπαϊκό στρατηγικό πλαίσιο με έμφαση τα Προγράμματα Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης. Μετά την προώθηση του πρώτου, πιλοτικού, προγράμματος στην Ελλάδα υπό το όνομα: «Σχέδιο Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης (ΣΟΑΠ) για το κέντρο της Αθήνας, η ανάλυσή μας επιχειρεί να προσδιορίσει τη φυσιογνωμία και την τυπολογία του σε σχέση με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή εμπειρία. Σε πρώτο επίπεδο η εργασία περιγράφει τα κυριότερα σημεία του ευρωπαϊκού πλαισίου των προγραμμάτων, ως προς τη στρατηγική τους στόχευση και την επιχειρησιακή δομή τους, διαμορφώνοντας ένα διπλό ερμηνευτικό σχήμα. Από τη μία το τρίπτυχο: ανταγωνιστικότητα, κοινωνική συνοχή και κοινωνική συμμετοχή, μέσα από το οποίο διαγράφονται οι στρατηγικές κατευθύνσεις των προγραμμάτων και από την άλλη το τρίπτυχο: χωρικά εντοπισμένα (area-based) και κοινωνικά εντοπισμένα (people-based) προγράμματα παρέμβασης, καθώς και τα προγράμματα διαβούλευσης-συμμετοχής και κοινωνικής ενδυνάμωσης (community participation, community capacity-building programmes), μέσω των οποίων προσδιορίζεται η επιχειρησιακή τους δομή. Στη συνέχεια η έρευνα εστιάζει στην περίπτωση της πρώτης ελληνικής απόπειρας. Σκιαγραφείται το 'όραμα' της αστικής παρέμβασης και οι κύριες κατευθύνσεις των προτάσεων σε συνάρτηση με τα προσδιορισμένα προβλήματα και στόχους. Παράλληλα, προσδιορίζεται η επιχειρησιακή του δομή, καθώς και τον τρόπο που εστιάζει στην αντιμετώπιση των πολύπλοκων προβλημάτων μέσα από την εξειδίκευσή του σε ένα πλέγμα ενεργειών. Συμπερασματικά, αξιολογείται το επίπεδο 'ολοκλήρωσης' του ΣΟΑΠ για το Κέντρο της Αθήνας σε συνάρτηση τη συνεκτικότητα των προτάσεων αυτών καθ' αυτών και τα ερμηνευτικά σχήματα που εκπορεύονται από την ευρωπαϊκή εμπειρία.

Λέξεις-κλειδί: προγράμματα ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης, ΣΟΑΠ, Αθήνα

Εισαγωγή

Η διαχείριση των ζητημάτων του αστικού χώρου στο επίπεδο των ευρωπαϊκών χωρών αποτελεί μια εξελισσόμενη διαδικασία. Παρά το διαφορετικό περιεχόμενο που έχει αποκτήσει σε κάθε χώρα, μέσα από τις πρωτοβουλίες της ΕΕ και ύστερα από διαδοχικές μεταβάσεις έχει διαμορφωθεί ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο με έμφαση τα Προγράμματα Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης. Μέσα από αυτό προσδιορίζονται οι στρατηγικοί και επιχειρησιακοί άξονες τους οποίους τα κράτη μέλη καλούνται να υιοθετήσουν.

Οι κεντρικές περιοχές της Αθήνας αποτελούν το πεδίο διαχρονικών χωρο-κοινωνικών μεταβολών με πολύ-επίπεδα προβλήματα. Στα πλαίσια της δημοσιονομικής κρίσης, των οικονομικών αναδιαρθρώσεων σε τοπικό και διεθνή επίπεδο και της μετανάστευσης, οι συνέπειές τους στο συγκεκριμένο χωρικό επίπεδο του Δήμου Αθηναίων έχουν αποκτήσει ιδιαίτερη ένταση. Τα ζητήματα αυτά άπτονται άμεσης και συντονισμένης παρέμβασης του επίσημου σχεδιασμού και της πολιτικής και διοικητικής διακυβέρνησης του αστικού χώρου. Ύστερα από τη συστηματική αδράνεια και μη εφαρμογή προηγούμενων σχεδίων αστικής παρέμβασης για τις κεντρικές περιοχές του Δήμου Αθηναίων, κατατέθηκε και εγκρίθηκε το πρώτο Σχέδιο Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης (ΣΟΑΠ) για το κέντρο της Αθήνας, μετά από πρωτοβουλία της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Στα πλαίσια αυτά η εργασία επιχειρεί μια σκιαγράφηση της στρατηγικής και επιχειρησιακής δομής του πρώτου ελληνικού ΣΟΑΠ και την αξιολόγηση του επιπέδου ολοκλήρωσής του μέσα από την παράλληλη ανάλυση της ευρωπαϊκής αστικής ατζέντας.

1. Οι διαστάσεις των Ολοκληρωμένων Αστικών Παρεμβάσεων στην Ευρωπαϊκή πολιτική

Κατά την τελευταία δεκαετία η Κομισιόν των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (CEC) έχει εστιάσει στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ευρωπαϊκές πόλεις και στην ανάγκη συγκρότησης μιας μακροπρόθεσμης και συντονισμένης στρατηγικής αντιμετώπισης των προβλημάτων αυτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης η ανάγκη μιας ισόρροπης ανάπτυξης ανάμεσα στις περιφέρειες μέσω των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (EU Structural Funds) έχει αρχίσει να αποκτά ένα διαφορετικό περιεχόμενο. Σύμφωνα με τον Atkinson, μέσα στα κείμενα της CEC (1998a) «έχει υπάρξει μια αυξανόμενη αναγνώριση του γεγονότος ότι οι τομεακές πολιτικές έχουν σημαντικές χωρικές επιπτώσεις στις ευρωπαϊκές πόλεις» (Atkinson 2008:3). Παράλληλα, οι δυναμικές της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας έχει αναδείξει των ρόλων των πόλεων στην οικονομική ανάπτυξη (Sassen 2000, 2001). Έτσι, «οι πόλεις θεωρούνται οι 'μηχανές' της περιφερειακής ανάπτυξης και αποκτούν βασικό ρόλο στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής οικονομίας για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της στην παγκόσμια οικονομία» (Atkinson 2007:6). Στα πλαίσια αυτά, μέσα από διαδοχικές επεξεργασίες¹ έχει συγκροτηθεί ένα πλέγμα προτάσεων το οποίο, σύμφωνα με τον Atkinson (2001, 2007, 2008), έχει διαμορφώσει μια 'ευρωπαϊκή αστική ατζέντα' (EU Urban Agenda).

¹ Συνοπτικά οι διακηρύξεις της *Commission of the European Communities* (CEC) για των ολοκληρωμένο σχεδιασμό και τις ολοκληρωμένες αστικές παρεμβάσεις:

CEC (1997), *Towards an urban agenda in the European Union*,

CEC (1998), *Sustainable Urban Development in the European Union*,

CEC (2000), *Στρατηγική της Lisbon*,

CEC (2001), *Στρατηγική του Gothenburg*,

Η ευρωπαϊκή αστική ατζέντα καταδεικνύει την ανάγκη της ανάπτυξης της ανταγωνιστικότητας και της κοινωνικής συνοχής του ευρωπαϊκού χώρου² μέσα από τις «χωρικά εντοπισμένες πολύ-τομεακές παρεμβάσεις» (area-based multi-sectoral policies), οι οποίες «οφείλουν να ενσωματώνουν με ολοκληρωμένο τρόπο τις ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές και φυσικές παραμέτρους των πόλεων και των περιφερειών» (Commission of the European Communities 1998b:12). Η στρατηγική της ολοκληρωμένης πολιτικής απαιτεί το συντονισμό των δράσεων σε οριζόντιο και κάθετο επίπεδο ανάμεσα στους φορείς και στις διάφορες χωρικές κλίμακες.³ Πιο συγκεκριμένα η στρατηγική των παρεμβάσεων με βάση την Επιτροπή της Χωροταξικής Ανάπτυξης (Committee on Spatial Development 2000:56–57) συνοψίζεται στις παρακάτω εννιά προτεραιότητες:

- i. Το ρόλο των πόλεων στην ανάπτυξη και τη συνοχή σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.
- ii. Την ολιστική και ολοκληρωμένη προσέγγιση σε όλες τις συνιστώσες της βιώσιμης ανάπτυξης: οικονομία, κοινωνία, περιβάλλον και πολιτισμός. Οι πολιτικές οφείλουν ιδιαίτερα να εστιάζουν στα αποτελέσματα (outcomes) παρά στις εισροές (inputs).
- iii. Την έμφαση των πολιτικών στις αποστερημένες περιοχές (deprived urban areas). Έμφαση στην ποιότητα ζωής, την κοινωνική συνοχή, την ισότητα, την καινοτομία, καθώς και την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.
- iv. Την υποστήριξη της ζωής της κοινότητας των αποστερημένων περιοχών μέσα από την κοινωνική συμμετοχή και ενδυνάμωση.
- v. Τη σύμπραξη δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και άλλων ανεξάρτητων φορέων, πάντα μέσα στο πλαίσιο του κάθετου και οριζόντιου συντονισμού των εμπλεκόμενων φορέων.
- vi. Την ισόρροπη ανάπτυξη σε όλα τα χωρικά επίπεδα. Συνδυασμός εστιασμένων και οριζόντιων παρεμβάσεων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.
- vii. Την ανάπτυξη μιας επαρκούς δικτύωσης προκειμένου να διασφαλιστεί ότι όλοι οι φορείς συνδέονται μεταξύ τους και ότι οι γνώσεις και οι βέλτιστες πρακτικές να διαδίδονται ευρέως.
- viii. Την αξιοποίηση της τεχνολογίας της πληροφορίας (IT) για τη βελτιστοποίηση των παραπάνω διαδικασιών.
- ix. Τη διεξαγωγή νέων ερευνών για την καλύτερη κατανόηση των αιτιών της αστικής υποβάθμισης και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μειονεκτούσες αστικές περιοχές.

CEC (2005), *Cities and the Lisbon Agenda*,

CEC (2006), *The Territorial State and Perspectives of the European in Union Document*,

CEC (2006), *Towards a Stronger European Territorial Cohesion in the Light of the Lisbon and Gothenburg Ambitions*,

CEC (2007), *Χάρτης της Λειψίας για τις Βιώσιμες Ευρωπαϊκές Πόλεις*

² Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι όροι της ανταγωνιστικότητας και της συνοχής ερμηνεύονται με πολύ διαφορετικούς τρόπους στον ευρωπαϊκό χώρο, ενώ όπως τονίζουν οι Ache & Andersen, «οι αντίστοιχες πολιτικές αντανακλούν τις εθνικές, περιφερειακές και τοπικές διαφορές στις προτεραιότητες των αστικών πολιτικών, στο στρατηγικό πλαίσιο, στη συγκρότηση συνεργασιών και στην κατανομή των πόρων» (Ache και Andersen 2008:5). Στα πλαίσια της εργασίας δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν οι διαφορετικές εκφράσεις που αποκτούν. Όμως είναι σημαντικό να τονίσουμε τη σημαντική προβληματική γύρω από το δίπολο αυτό (βλέπε Ache κ.ά. 2008; ιδιαίτερα τις διαφορετικές προσεγγίσεις στον ίδιο τομο ανάμεσα σε Maloutas, Raco, και Tazan-Kok 2008 και; Vranken 2008).

³ Σε περιφερειακό επίπεδο για την επίτευξη μιας ισόρροπης ανάπτυξης έχει υιοθετηθεί το μοντέλο της 'πολυκεντρικής ανάπτυξης' (polycentric development) (Atkinson 2007:6) και της 'χωρικής συνοχής' (territorial cohesion) (Faludi 2006, 2009).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι σαφής η μετάβαση από τις τομεακές προσεγγίσεις σε ένα πιο ολοκληρωμένο σχεδιασμό κάτω από τις αρχές της βιωσιμότητας (Malheiros 2002). Η πολιτική αυτή στην αστική κλίμακα σηματοδοτεί, αντίστοιχα, τη μετάβαση από τη λογική των αστικών αναπλάσεων (φυσικός σχεδιασμός), στο στρατηγικό σχεδιασμό. Επιπλέον, η έμφαση στην στρατηγική των χωρικά εντοπισμένων προγραμμάτων συνιστά και την εξέλιξη-ενσωμάτωση εκείνων των τομεακών προγραμμάτων που σαν στόχο είχαν την αντιμετώπιση των κοινωνικών αποκλεισμών και την ενσωμάτωση των μεταναστευτικών πληθυσμών – τα οποία χαρακτήρισαν τις αστικές πολιτικές των προηγούμενων δεκαετιών κυρίως των βόρειο-ευρωπαϊκών χωρών. Τα προγράμματα αυτά αποτελούν την έκφραση μιας κοινωνικής πολιτικής, η οποία ως τέτοια εκκινούσε από τον προσδιορισμό των κοινωνικών υποκειμένων της παρέμβασης. Οι κοινωνικά εντοπισμένες παρεμβάσεις (people-based programmes) στα πλαίσια της μεταφοράς του κέντρο βάρους από τις κεντρικά σχεδιασμένες κοινωνικές πολιτικές (welfare-state model) σε πιο φιλελεύθερες προσεγγίσεις οδήγησαν στην προσέγγιση της κοινωνικής ανάμιξης σε τοπικό επίπεδο ως στρατηγικό στόχο (Malheiros 2002:128). Η λογική της κοινωνικής ανάμιξης υιοθετήθηκε από τις χωρικά εντοπισμένες παρεμβάσεις, όπως τονίζει ο Atkinson στη βάση τριών υποθέσεων:

(i) ότι η 'σωστή κοινωνική ανάμιξη' μπορεί να βελτιώσει τις συνθήκες της γειτονίας, (ii) ότι οι αρνητικές συνθήκες στις γειτονίες έχουν τις ρίζες τους στα στενά χωρικά τους όρια και (iii) ότι με την αλλαγή της συμπεριφοράς των ανθρώπων που ζουν μέσα σε αυτές τις γειτονίες - την ανάπτυξη 'κατάλληλων μορφών κοινωνικού κεφαλαίου' - τα προβλήματα μπορούν να επιλυθούν (Atkinson 2007:15).

Όμως, οι πολιτικές αυτές είχαν αμφίβολα κοινωνικά αποτελέσματα (Allen και Cars 2001; Colomb 2011; Galster 2010; Madanipour και Merridew 2004; Ryan κ.ά. 2008), ενώ σε οικονομικό επίπεδο δεν απέδωσαν τα επιθυμητά οφέλη. Το γεγονός που οδήγησε στην αναζήτηση νέων στρατηγικών που θα συνδύαζαν την αναπτυξιακή και κοινωνική διάσταση και θα υπάγονταν κάτω από το ίδιο επιχειρησιακό πρόγραμμα.

Στα πλαίσια αυτά 'ολοκληρωμένος' σχεδιασμός καλείται να απαντήσει στην πολλαπλή αντιμετώπιση μιας σειράς κρίσιμων ζητημάτων. Το πρώτο σχετίζεται με την 'αντίφαση' του ρόλου των πόλεων ως προς την επίτευξη του δίπολου ανταγωνιστικότητας και κοινωνικής συνοχής (Ache κ.ά. 2008; Atkinson 2007). Συγκεκριμένα, η ανταγωνιστικότητα στα πλαίσια της 'ιεραρχίας των πόλεων' (Urban Hierarchy) (Atkinson 2007:2) φαίνεται να λειτουργεί ανασταλτικά στην ισόρροπη ανάπτυξη. Παράλληλα, στο αστικό επίπεδο η αναπτυξιακή δυναμική έχει σημαντικές επιπλοκές σε σχέση με την κοινωνική συνοχή, μέσω της αναπαραγωγής των ανισοτήτων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και των φυλετικών εντάσεων. Οι συνθήκες αυτές τείνουν να αναπτύσσουν νέους αποκλεισμούς με σαφή χωρική διάσταση ('αποκλεισμένες περιοχές' - excluded spaces) (Madanipour 2004; Murie και Musterd 2004). Επιπλέον, αρνητικά αποτελέσματα φαίνεται να προκύπτουν και από τον τρόπο που επιλέγονται οι αστικές παρεμβάσεις⁴ (Taylor 2000) και άρα από τον τρόπο που κατανέμονται τα ευρωπαϊκά κονδύλια σε ενδο-αστικό ή ενδο-περιφερειακό επίπεδο (Atkinson και Duhr 2002:8).

⁴ Βλέπε, διαδικασία πλειοδότησης (bid-process) των προτάσεων αστικής παρέμβασης, η οποία διαμορφώνει ένα νέο πλαίσιο ανταγωνιστικότητας μεταξύ των πόλεων/περιοχών για την ένταξή τους στα προγράμματα χρηματοδότησης.

Η εστίαση σε συγκεκριμένες χωρικές ενότητες του αστικού χώρου διαμορφώνει το ερώτημα της μεθοδολογίας της επιλογής τους και των προσδιορισμό των κρίσιμων πεδίων παρέμβασης (Atkinson 2007; Lee 2010) και σε γενικότερο επίπεδο, το ερώτημα της δυνατότητας μιας ουσιαστικά ολοκληρωμένης αντιμετώπισης των προβλημάτων των επιλεγμένων περιοχών, όταν οι ρίζες τους φαίνεται να εδράζονται στην κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα του ευρύτερου αστικού περιβάλλοντος (Atkinson 2007).⁵

Οι παραπάνω ενδείξεις, με τη σειρά τους, έχουν αναδείξει κρίσιμα πεδία σε σχέση με το επίπεδο της 'ολοκλήρωσης' των προγραμμάτων. Η προτεραιότητα στην οικονομική ανάπτυξη και την έμφαση σε οικονομικά προσανατολισμένες πολιτικές (market-orientated policies) οδήγησε στην αναγνώριση των αρνητικών επιπτώσεων, τόσο λόγω έλλειψης άσκησης κοινωνικής πολιτικής (cost of lack of social policy) (Vranken 2008:20), όσο και λόγω έλλειψης συντονισμού (cost of non-coordination) των τομεακών παρεμβάσεων (Robert et al, 2001, αναφορά στο Faludi 2006:670). Οι διαπιστώσεις αυτές ζητούν την ανάπτυξη νέων συνεκτικών πολιτικών οι οποίες να ξεπερνούν τους σκοπέλους των προκάτοχών τους.

Οι νέες μορφές αστικής παρέμβασης και προώθησης αστικών πολιτικών στην ουσία προδιαγράφουν αλλαγές στις μορφές της ίδιας της αστικής διακυβέρνησης (Atkinson 2007; Taylor 2007).⁶ Σύμφωνα με τις παραπάνω προτεραιότητες για τη χωρική ανάπτυξη (iv-viii),⁷ ο διευρυμένος ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης, η συνεργασία των δημόσιων φορέων σε οριζόντιο και κάθετο επίπεδο, όσο και οι συμπράξεις ιδιωτικού-δημοσίου θεωρούνται σημαντικές για τη δυναμική των προγραμμάτων. Μέσα από αυτές υποστηρίζεται ότι είναι δυνατή η αποκέντρωση της λήψης των αποφάσεων (Raco και Flint 2001), η συμμετοχή, η αποτελεσματικότητα-ευελιξία, καθώς και η εξασφάλιση νέων πηγών χρηματοδότησης.

Κρισιμότερο πεδίο αποτελεί η κοινωνική συμμετοχή και ενδυνάμωση (προτεραιότητα iv). Σύμφωνα με τον Atkinson, «η ανανεωμένη έμφαση στα χωρικά εντοπισμένα προγράμματα (ABIs) στην Ευρώπη περιλαμβάνουν σε μεγάλο βαθμό κάποια μορφή κοινωνικής συμμετοχής» (Atkinson 2007:8). Βέβαια, παρά την ολοένα και αναπτυσσόμενη αναγνώριση της αξίας της τελευταίας για την επιτυχή πορεία των αστικών παρεμβάσεων, η ουσιαστική εφαρμογή της σε κάθε στάδιο των προγραμμάτων φαίνεται να απέχει πολύ από τα επιθυμητά αποτελέσματα (Chaskin, Khare, και Joseph 2012; Pares, Bonet-Marti, και Marti-Costa 2012; Raco και Flint 2001; Raco και Imrie 2000; Taylor 2000, 2007). Η περιορισμένη απόδοση αυτών των πρωτοβουλιών αφορά ιδιαίτερα την συμμετοχή στον προσδιορισμό των στρατηγικών κατευθύνσεων και των τελικών προτάσεων, δηλαδή την ουσιαστική ενδυνάμωση των υποκειμένων στη λήψη αποφάσεων. Καθοριστικά εμπόδια αποτελούν, η απροθυμία των τοπικών ή κεντρικών φορέων να ενσωματώσουν τέτοιες μορφές συμμετοχικότητας, μαζί με ζητήματα λογοδοσίας-νομιμοποίησης (Atkinson 2007), η ανισοβαρής σχέση των εταίρων (κυρίως η αμφισβήτηση της ουσιαστικής δυνατότητας επιρροής της κοινότητας) (Taylor 2007:306) και κυρίως οι δυσκολίες για την ανάπτυξη συλλογικής συνείδησης, όπως επίσης και η περιορισμένη δυνατότητα-εμπειρία για δυναμική εκπροσώπηση και έκφραση των υποκειμένων (Madanipour και Merridew 2004; Raco και Flint 2001; Raco και Imrie 2000; Taylor 2000, 2007).

⁵ Βλ. επε, συζήτηση για τα 'neighbourhood effects' (van Ham κ.ά. 2012, 2013; Manley κ.ά. 2013).

⁶ Η συνθήκη αυτή προσδιορίζεται από τη μετάβαση από το 'government' στο 'governance', για περισσότερα βλέπε Taylor (2000, 2007).

⁷ Η προτεραιότητα viii, μπορεί να αποτελέσει και αφορμή για νέες συνεργασίες Δημοσίου-Ιδιωτικού τομέα στο πλαίσιο της παροχής υπηρεσιών.

Το αποτέλεσμα της αναγνώρισης των δυσκολιών για μια ουσιαστική συμμετοχική διαδικασία έχει οδηγήσει στην ανάδειξη της σημασίας της ενίσχυσης των δυνατοτήτων της κοινότητας μέσα από παράλληλες δράσεις. Τα προγράμματα 'κοινωνικής ενδυνάμωσης' (capacity-building programmes) έχουν σαν στόχο την προετοιμασία (ενημέρωση, ευαισθητοποίηση), την ανάπτυξη δεξιοτήτων (Chaskin κ.ά. 2012:882) και την οργάνωση των συλλογικοτήτων, πριν και κατά τη διάρκεια των προγραμμάτων αστικών παρέμβασης. Παρά τις δυσκολίες εφαρμογής και τα προβληματικά σημεία, η υιοθέτηση της προσέγγισης της ενίσχυσης της ικανότητας για συλλογική δράση ως αναπόσπαστο κομμάτι των προγραμμάτων ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης είναι αδιαμφισβήτητα μια σημαντική εξέλιξη στην ευρωπαϊκή ατζέντα.

Τελευταίο σημείο, αλλά καθ' όλα λιγότερο σημαντικό αποτελεί η προτεραιότητα (ix) για τη διαρκή μελέτη των αστικών περιοχών. Η συστηματική συλλογή δεδομένων επιτρέπει διαμόρφωση μιας πιο συγκροτημένης εικόνας των προβλημάτων τους και διασφαλίζει την αξιολόγηση της πορείας των προωθούμενων πολιτικών και την ετοιμότητά τους να προσαρμόζονται σε νέες συνθήκες (Atkinson 2007).

Συνοψίζοντας, σε αυτό το πρώτο μέρος προσπαθήσαμε να κωδικοποιήσουμε τις κατευθύνσεις των ευρωπαϊκών προγραμμάτων ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης - πρώτο ερμηνευτικό σχήμα: ανταγωνιστικότητα, συνοχή και κοινωνική συμμετοχή – και τις μεταβάσεις και τις συμπληρωματικές σχέσεις μεταξύ των προγραμμάτων – δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα: area-based programmes, people-based programmes και community participation, community capacity-building programmes – καθώς επίσης και τις κριτικές και πεδία προβληματισμού που εκπορεύονται από αυτά. Η παραπάνω ατζέντα, παρότι αγγίζει ζητήματα που ενσωματώνονται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε αστικό χώρο (Atkinson και Duhr 2002:11), και ενώ, μέχρι στιγμής δεν έχει αποκτήσει ένα πλήρη δεσμευτικό χαρακτήρα (Atkinson 2007:7), δημιουργεί ένα ικανό πλαίσιο δράσης. Χαρακτηριστικό της ολοένα αυξανόμενης βαρύτητας ως προς την υιοθέτησή του πλαισίου αυτού είναι το γεγονός ότι στα πλαίσια της νέα περιόδου του ΕΣΠΑ (2014-2020) «ο 'ολοκληρωμένος' σχεδιασμός αποτελεί προϋπόθεση της ένταξης και έγκρισης των προγραμμάτων στις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις» (ΕΜΠ 2013:16).

Στο δεύτερο μέρος, λαμβάνοντας υπόψιν την παραπάνω προβληματική για τα ευρωπαϊκά προγράμματα ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης θα σκιαγραφήσουμε την περίπτωση του «ΣΟΑΠ για το κέντρο της Αθήνας».

2. Σκιαγράφηση των κατευθύνσεων του ΣΟΑΠ για το Κέντρο της Αθήνας

Το «Σχέδιο Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης (ΣΟΑΠ) για το κέντρο της Αθήνας» είναι ένα πρόγραμμα για τη διαμόρφωση και υλοποίηση πολιτικών αστικής παρέμβασης στην περιοχή του Δήμου Αθηναίων και ειδικότερα στην ευρύτερη κεντρική του ζώνη. Λειτουργεί ως μια πιλοτική εφαρμογή του Σχεδίου Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης (ΣΟΑΠ) με βάση το περιεχόμενο που προδιαγράφεται στην απόφ.18150/2012 του ΥΠΕΚΑ και αναπτύχθηκε ύστερα από την πρωτοβουλία Δήμου Αθηναίων και σε συνεργασία με τον Οργανισμό Αθήνας και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2013:10). Η πιλοτική διερεύνηση μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

(2013, 2014) οδήγησε στην πολιτική κατοχύρωση του μέσα από την Κοινή Υπουργική Απόφαση το 2015 (ΦΕΚ Β' 64-16.01. 2015).

Κατευθυντήριες γραμμές του προγράμματος αποτελούν οι θεσμοθετημένες προδιαγραφές για τα ΣΟΑΠ που προβλέπονται σύμφωνα με το άρθρο 12 του Ν.2508/1999 και την αναθεώρησή με το ΦΕΚ 1341B/24.4.2012, «έμπνευσης» των οποίων ήταν τα ευρωπαϊκά προγράμματα τύπου URBAN» (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2013:21). Ακολουθώντας τις κατευθύνσεις αυτές, ο κεντρικός στόχος («όραμα»)⁸ του προγράμματος περιγράφεται ως εξής:

«Επαναπροσδιορισμός του κέντρου της Αθήνας ως κέντρου μιας διεθνούς και βιώσιμης μητρόπολης, μέσω μιας συστηματικής, συνεχούς (μακροχρόνιας) και συντονισμένης ολοκληρωμένης παρέμβασης» (ο.π. 2013:22)

Πιο αναλυτικά με τον όρο «βιώσιμος» αναφέρεται στο τρίπτυχο ανταγωνιστικότητα-κοινωνική συνοχή-προστασία του αστικού περιβάλλοντος. Το όραμα στοχεύει τόσο στο «τελικό αποτέλεσμα της παρέμβασης», όσο και «στη συστηματικότητα, συνέχεια, και συντονισμένο χαρακτήρα της παρέμβασης» (ο.π. 2013:21).

Σύμφωνα με το πρόγραμμα, η αναγκαιότητα για μια ολοκληρωμένη στρατηγική επιβάλλεται από την ένταση της «κρίσης του κέντρου της πόλης», «τα σύνθετα προβλήματα με κοινωνικές, οικονομικές και χωρικές διαστάσεις», καθώς επίσης και τη διαχρονική αστοχία των προηγούμενων πολιτικών (ο.π.). Η τελευταία εντοπίζεται στην «υποτίμηση του πολυδιάστατου χαρακτήρα της κρίσης», την εστίαση σε μεμονωμένες διαστάσεις, «όπως η έμφαση στην αντιμετώπισή της ως προβλήματος αστυνόμευσης», καθώς στην στο έλλειμμα συντονισμού και συνέχειας στην υλοποίηση των πολιτικών (ο.π. 2013:20).

Για τη διαχείριση των πολύπλοκων διαστάσεων της κρίσης το πρόγραμμα του ΣΟΑΠ διαρθρώνεται σε ένα ιεραρχημένο σύστημα προτάσεων. Η ανάγνωση των προβλημάτων και η διατύπωση του οράματος διαμορφώνουν 7 ειδικούς στόχους, οι οποίοι περιγράφονται ως εξής: (i) *Στήριξη της οικονομικής βάσης, (ii) Ανάκτηση της κοινωνικής και πολιτισμικής συνοχής-Επανακατοίκηση, (iii) Αποκατάσταση συνθηκών ασφάλειας και νομιμότητας, (iv) Ανάκτηση και αναβάθμιση του δημόσιου χώρου, (v) Βελτίωση περιβαλλοντικών συνθηκών και πολεοδομικής λειτουργίας, (vi) Ενίσχυση της ταυτότητας και της εικόνας της πόλης, (vii) Βελτίωση μηχανισμών διακυβέρνησης, σχεδιασμού και συμμετοχή.*

Οι στόχοι αυτοί καλύπτουν τις βασικές κατευθύνσεις του σχεδιασμού και προσδιορίζουν το χαρακτήρα των παρεμβάσεων που ομαδοποιούνται σε 18 άξονες.⁹ Οι τελευταίοι

⁸ Η διατύπωση ενός οράματος περιλαμβάνεται στο πλαίσιο των κατευθυντήριων αρχών σύμφωνα με το Χάρτη της Λειψίας: «Προσδιορισμός συνεκτικών αναπτυξιακών στόχων για κάθε περιοχή και ανάπτυξη ενός οράματος για ολόκληρη την πόλη» (Αναφορά στο ΕΜΠ 2013:17). Για το πρωτότυπο κείμενο του Χάρτη της Λειψίας, βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/themes/urban/leipzig_charter.pdf

⁹ Αναλυτικά οι Άξονες είναι προσδιορίζονται ως εξής: (1) Μέτρα για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, (2) Μέτρα για την ενίσχυση των βασικών οικονομικών δραστηριοτήτων του κέντρου—τουρισμός, εμπόριο, βιοτεχνία και επαγγελματίες, (3) Μέτρα για την ενίσχυση της πολιτιστικής δημιουργίας, (4) Μέτρα για την αναθέρμανση της αγοράς ακινήτων, (5) Διασφάλιση ασφαλούς διαβίωσης και πρόληψης βίας, (6) Αντιμετώπιση των θεμάτων των νόμιμων και παράνομων μεταναστών, (7) Βελτίωση και ενίσχυση κοινωνικών υπηρεσιών – υγείας – πρόνοιας παιδείας, (8) Μέτρα για την επιστροφή κατοίκων στο Κέντρο, (9) Προστασία και ανάδειξη του αστικού τοπίου και τοποσήμων, (10) Διασφάλιση και βελτίωση των ελεύθερων χώρων της πόλης, (11) Ενίσχυση της ταυτότητας και branding του Δήμου, (12) Βελτίωση της καθημερινής διαχείρισης (καθαριότητα, φωτισμός, αδέσποτα ζώα, Graffiti, στάθμευση, κλπ.), (13) Ανανέωση και ανακαίνιση κτηριακού αποθέματος, (14) Πολεοδομικές παρεμβάσεις και ρυθμίσεις, (15) Επίτευξη βιώσιμης κινητικότητας, (16) Πράσινο και βελτίωση μικροκλίματος, (17) Σχεδιασμός, (18) Προώθηση ψηφιακής πόλης και ανάπτυξη συστημάτων διαχείρισης.

αναλύονται σε συγκεκριμένες προτάσεις – «ενέργειες», οι οποίες στο σύνολό τους φτάνουν τις 65. Διακρίνονται σε 6 θεματικά πεδία εφαρμογής: Ασφάλεια, Ανάπτυξη-Ανταγωνιστικότητα-Επιχειρηματικότητα, Κοινωνική Συνοχή, Ακίνητα – Κτηριακό απόθεμα, Περιβάλλον και Πολεοδομία-Υποδομές, ενώ παράλληλα διαμορφώνονται μέσα από μια τριπλή τυπολογία δράσεων και μπορεί να είναι: θεματικές (οριζόντιες), γεωγραφικά εντοπισμένες και σύνθετες (ο.π. 2013:29).

Για την αξιολόγηση των προτάσεων του προγράμματος οφείλουμε να αναλύσουμε τον τρόπο που αυτές εξειδικεύονται στο χώρο μέσω των ενεργειών, το χαρακτήρα τους σε σχέση με την ερμηνεία των προβλημάτων, καθώς και πως όλα αυτά συνδέονται και τη συνολική στρατηγική. Πριν αναφερθούμε αναλυτικά για το χαρακτήρα του προγράμματος θα σκιαγραφήσουμε την επιχειρησιακή διάσταση της στρατηγικής του.

Έτσι, το πρώτο σημείο της ανάλυσης αφορά τον τρόπο που προσδιορίζονται τα προβλήματα και διαμορφώνονται οι χωρικές ενότητες της παρέμβασης και η σχέση τους με το «όραμα» του προγράμματος. Συγκεκριμένα διαμορφώνονται 4 χωρικές ενότητες (βλέπε Χάρτη 1) οι οποίες προκύπτουν από ένα πλέγμα 9 κριτηρίων-ζητημάτων (βλέπε Χάρτη 2).¹⁰ Τα ζητήματα αυτά ομαδοποιούν τις εκείνες τις συνθήκες που διαμορφώνονται στις (ιστορικά μη ομοιογενείς) χωρικές ενότητες με έναν μάλλον απλοποιημένο τρόπο, ενώ ταυτόχρονα τα ζητήματα αυτά χαρακτηρίζονται από μια ασυμβατότητα ως προς τη σημασία τους και άρα τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να διατυπώσουν μια συνεκτική στρατηγική. Η ασυμβατότητα αυτή αναφέρεται επίσης στον τρόπο που κάποια από τα 9 κριτήρια αξιολόγησης προέρχονται από το ίδιο το «όραμα» της παρέμβασης μη λαμβάνοντας το διαμορφωμένο χαρακτήρα και λειτουργικό ρόλο των χωρικών ενότητων.¹¹ Το γεγονός αυτό σκιαγραφεί μια τοπικά και ιστορικά μη ευαίσθητη προσέγγιση των πολύπλοκων δυναμικών που χαρακτηρίζει τις υπό μελέτη γειτονιές.

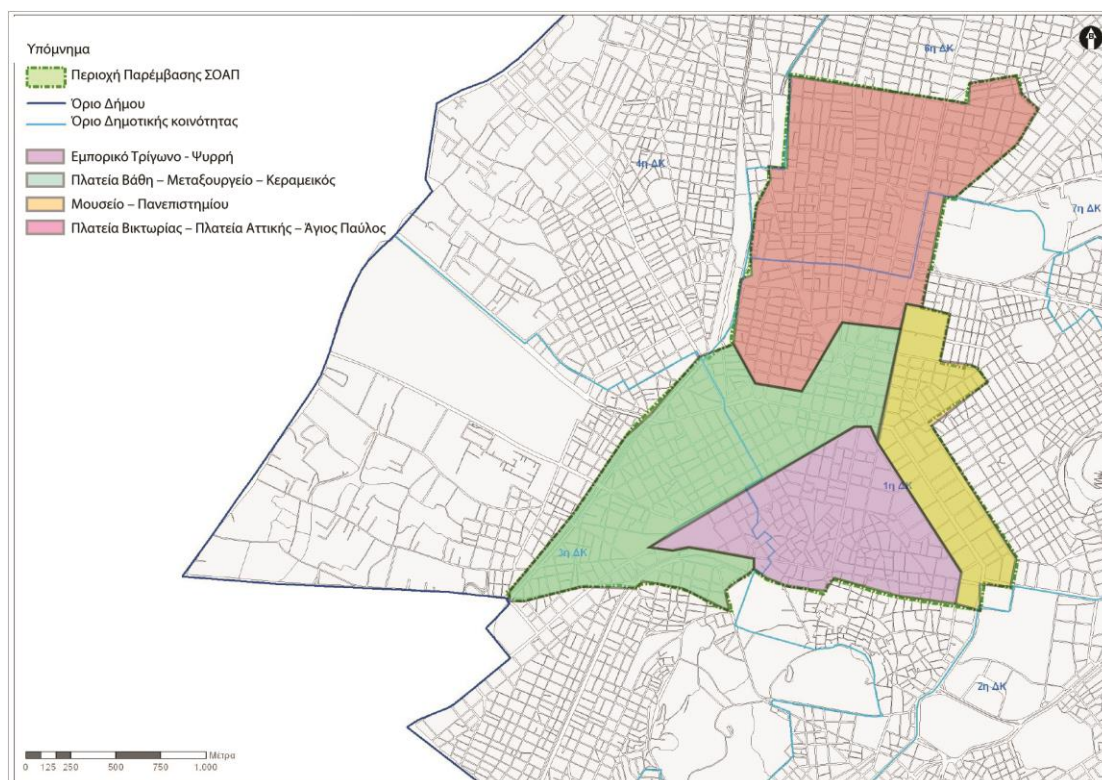
Σε ότι αφορά τη στρατηγική του προγράμματος κυρίαρχος είναι ο πόλος της ανταγωνιστικότητας. Κάτω από τη λογική της ένταξης των προτάσεων του προγράμματος στις συνολικές κατευθύνσεις για το κέντρο της Αθήνας, το ΣΟΑΠ, προωθεί την ανάπτυξη της ανταγωνιστικότητας και της αναβάθμισης του κέντρου σε άμεση εξάρτηση με την υλοποίηση των «εμβληματικών αναπλάσεων».¹² Η στρατηγική αυτή αναπαράγει την υπόθεση του 'trickle-down effect', η οποία υποστηρίζει ότι η αναπτυξιακή δυναμική των περιοχών στρατηγικής σημασίας θα έχουν πολλαπλασιαστικά και κυλιόμενα αποτελέσματα στις όμορες περιοχές και στο σύνολο των κοινωνικών ομάδων (Atkinson 2000:1038). Παρόλα αυτά, οι διαχρονικές χωρο-κοινωνικές ανισότητες μεταξύ των περιοχών του κέντρου, όσο και η φυσιογνωμία της πολεοδομικής τους λειτουργίας φαίνεται να μην επιτρέπουν την αυτόματη ανάπτυξη αυτής της δυναμικής. Αντίθετα υπάρχει κίνδυνος της έντασης της αναπαραγωγής της άνισης ανάπτυξης των περιοχών. Την κατεύθυνση αυτή φαίνεται να

¹⁰ Τα κριτήρια αποτελούν τα εξής προβλήματα: 1) αυξημένος αριθμός διατηρητέων και εγκαταλελειμμένων κτιρίων, 2) σημαντική έλλειψη πολιτιστικών υποδομών, 3) αυξημένος αριθμός κλειστών ξενοδοχείων, 4) αυξημένος αριθμός παραβάσεων ήχου, 5) αυξημένη παραβατικότητα, 6) χαμηλά εισοδήματα, 7) σημαντική έλλειψη αθλητικών χώρων, 8) σημαντική έλλειψη χώρων πρασίνου, 9) σημαντική έλλειψη υποδομών υγείας (ο.π. 2013:55).

¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κριτήριο (2) της έλλειψης πολιτιστικών υποδομών στις περιοχές βόρεια της Βάθης, οι οποίες χαρακτηρίζονται ιστορικά ως κατεχοχίν περιοχές κατοικίας και μπορούν αυτόματα να συγκλίνουν στα ευρωπαϊκά πρότυπα των κεντρικών περιοχών ως ζώνες πολιτισμού και αναψυχής.

¹² Στις εμβληματικές αναπλάσεις αναφέρεται ως κυρίαρχη η πρόταση της πεζοδρόμησης της οδού Πανεπιστημίου.

Χάρτης 1- Περιοχή Παρέμβασης ΣΟΑΠ για το κέντρο της Αθήνας - Χωρικές Ενότητες

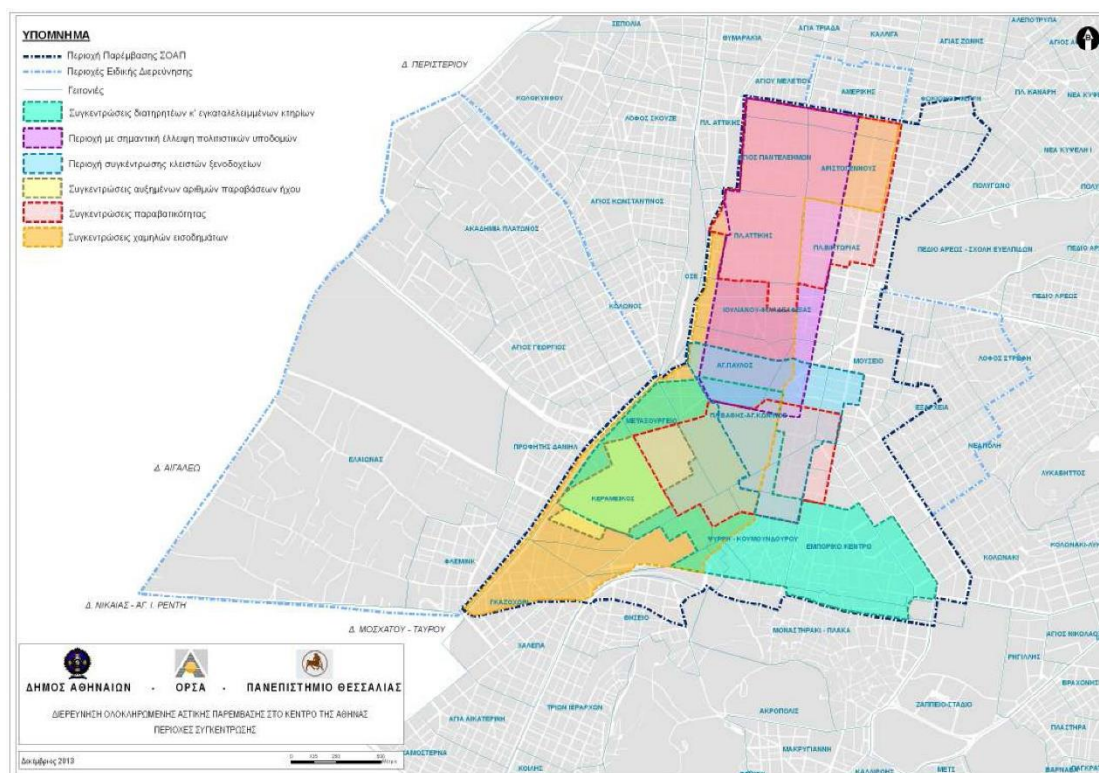
Πηγή: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2013

διατηρούν και η αναπτυξιακού χαρακτήρα παρεμβάσεις σε άλλες περιοχές του ΣΟΑΠ, με τις εξειδικευμένες ενέργειες να εστιάζουν κυρίως στις περιοχές του Κεραμικού, Μεταξουργείου και Ψυρρή. Επιπρόσθετα, παρατηρείται ότι δίνεται κατά βάση έμφαση στην ανταγωνιστικότητα μέσα από τον τουρισμό-πολιτισμό και τις υπηρεσίες, γεγονός που μπορεί να αποκτήσει περιορισμένη κοινωνική διάσταση, αποτυγχάνοντας να ενισχύσει την κοινωνική συνοχή.

Παράλληλα, η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και της οικονομικής δραστηριότητας συνδέεται στενά, πέρα από λογική της διαμόρφωσης ενός κοσμοπολίτικου χαρακτήρα ενός επιχειρηματικού κέντρου, και με την 'αποκατάσταση' της έννομης τάξης. Βέβαια, η αποκατάσταση της 'νομιμότητας'¹³ «δεν περιορίζεται τις δραστηριότητες του στενού πεδίου της εγκληματικότητας», αλλά αναφέρονται και τις δραστηριότητες και συμπεριφορές «με εξαιρετικά σημαντικές συχνά επιπτώσεις στην οικονομική δραστηριότητα και στην ποιότητα ζωής». Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται, μεταξύ άλλων, πρακτικές που σχετίζονται με κοινωνικο-πολιτικές εκφράσεις της πόλης όπως, «η κατάληψη δημόσιου χώρου – κτηρίων, αλλά και η παρεμπόδιση της κυκλοφορίας από πορείες και εκδηλώσεις διαμαρτυρίες» (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2014:12). Βλέπουμε δηλαδή να υιοθετείται από την πλευρά του επίσημου σχεδιασμού μια αντιδραστική θέση, η οποία ταυτίζει κάθε πρακτική κοινωνικής αντίδρασης και έκφρασης σε εχθρό της ανταγωνιστικότητας και της εικόνας της πόλης. Σε επιχειρησιακό επίπεδο η δράση αυτή συνδέεται επίσης με την αντιμετώπιση της παράνομης μετανάστευσης, καθώς θεωρείται ότι είναι στοιχείο που αναπαράγει πεδία αυτής της «παραβατικότητας». Παρατηρούμε, έτσι, την ταύτιση των αδήλων μεταναστών με την

¹³ βλ. Ενέργεια 1 «Αντιμετώπιση της παραβατικότητας» (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2014:12).

Χάρτης 2- Χωρικός Προσδιορισμός Ζητημάτων

Πηγή: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2013

παραβατικότητα. Ξεκάθαρη είναι η περιγραφή αυτής της λογικής μέσα από τον Άξονα 6 με τίτλο «Θέματα Μεταναστών». Συγκεκριμένα όπως αναφέρεται: «Δίδεται έμφαση σε μέτρα και δράσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων όξυνσης της εγκληματικότητας, που έχουν προκύψει λόγω της συσσώρευσης παράνομων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας» (ο.π. 2014:6). Φαίνεται ότι στο ΣΟΑΠ παραμένει κυρίαρχο το μοντέλο διαχείρισης της κρίσης μέσα από την παράλληλη προώθηση αστικών επενδύσεων και τις πολιτικές ασφάλειας (Σουλιώτης και Κανδύλης 2013:445).

Παράλληλα, η λογική της μετατόπισης ως συνθήκης σχεδιασμού φαίνεται να υιοθετείται και με αντίστροφο τρόπο. Σύμφωνα με την προσέγγιση του προγράμματος, «υπάρχει το ενδεχόμενο της χωρικής μετατόπισης των προβλημάτων, σε αντιδιαστολή προς την επίλυσή τους». Το φαινόμενο αυτό μπορεί να είναι έκφραση της εξελισσόμενης κρίσης, αλλά και συνέπεια των προωθούμενων πολιτικών (ο.π. 2013:23). Παρά την αναγνώριση της αλληλεξάρτησης των χωρικά εστιασμένων και των ευρύτερης εμβέλειας προβλημάτων, στα πλαίσια του κεντροβαρικού ρόλου του κέντρου η μετατόπιση αυτή δεν κρίνεται κατ' ανάγκη μη αποδεκτή. Όπως αναφέρει το ΣΟΑΠ:

«Η πολύ πρόσφατη υπαρκτή, αν και μερική, βελτίωση της αστυνόμευσης έχει οδηγήσει σε βελτίωση της κατάστασης στις αντίστοιχες ζώνες. Προφανώς, ωστόσο, υπάρχει κίνδυνος απλής μετατόπισης των προβλημάτων σε άλλες ζώνες. Μια τέτοια μετατόπιση δεν είναι κατ' ανάγκη χωρίς νόημα, αν οι ζώνες που βελτιώνονται έχουν στρατηγική θέση στη συνολική χωρική οργάνωση και μπορούν να λειτουργήσουν καταλυτικά στον ευρύτερο χώρο, αλλά οπωσδήποτε η πλήρης αντιμετώπιση των προβλημάτων δεν συμβιβάζεται με τη χωρική μετατόπισή τους»

Στα πλαίσια της στρατηγικής μετατόπισης των προβλημάτων φαίνεται να εντάσσονται και οι κοινωνικές υποδομές για τη φροντίδα των αστέγων και των τοξικο-εξαρτημένων. Παρά τη σαφή αναγνώριση της σημασίας τους, ιδιαίτερα στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, και τη διαμόρφωση συγκεκριμένου πεδίου άσκησης πολιτικής,¹⁴ το πρόγραμμα εντάσσει στις προτεραιότητες του, την «εξέταση απομάκρυνσης χώρων φιλοξενίας, περίθαλψης και σίτισης αστέγων από το κέντρο της Αθήνας» (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2013:6). Η πολιτική της μετεγκατάστασης δεν πρωτοεμφανίζεται στα συγκεκριμένα κείμενα. Όμως, έχει ιδιαίτερη σημασία να τονίσουμε ότι αυτή έρχεται σε αντιδιαστολή με μια άλλη δράση του προγράμματος η οποία στοχεύει στην αντιστροφή της τάσης απομάκρυνσης των δημόσιων υπηρεσιών. Προτεραιότητα της επιλογής των υπηρεσιών έχουν οι «επιτελικοί φορείς κύρους».¹⁵ Γίνεται φανερό ότι τα κριτήρια της αποκέντρωσης σχετίζονται περισσότερο με τον εξωραϊσμό της εικόνας του κέντρου - άλλωστε οι δομές προτείνονται να μετεγκατασταθούν δεν εντάσσονται στην παραπάνω δράση αλλά περιλαμβάνεται στη στρατηγική της καταπολέμησης της παραβατικότητας¹⁶ - παρά στη βελτιστοποίηση της λειτουργίας των κοινωνικών δομών.

Ως προς τη στρατηγική για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής κυρίαρχη θέση αποκτά η πολιτική της «επανακατοίκησης». Η πολιτικής αυτή φαίνεται να αναπαράγει την κυρίαρχη υπόθεση ότι η κοινωνική ανάμιξη οδηγεί στη μείωση του κοινωνικού διαχωρισμού και της πόλωσης, και άρα μπορεί να αποτελέσει καθοριστική συνθήκη για την επίτευξη συνθηκών συνοχής. Παρόλα αυτά η αναγνώριση της κατάστασης από το πρόγραμμα ξεπερνά τις συνθήκες ευρωπαϊκές προσεγγίσεις ως προς δύο κρίσιμα σημεία. Το πρώτο αφορά την αναγνώριση του ζητήματος και το δεύτερο τις προτάσεις πολιτικής. Συγκεκριμένα, ο επίσημος σχεδιασμός μέσα από το ΣΟΑΠ αναφέρεται στην κατάσταση του κέντρου της Αθήνας ως η «κατάληψη μεγάλων τμημάτων του κέντρου από 'περιθωριακά στοιχεία' και μετανάστες, ιδίως παράνομους και, σε σημαντικό βαθμό, με χαμηλό βαθμό ενσωμάτωσης» (ο.π. 2014:18), και πως αυτή έχει διαμορφώσει στις περιοχές αυτές μια «προϊούσα 'γκετοποίηση'» (ο.π. 2013:24). Πρόκειται για την υιοθέτηση μιας στάσης δαιμονοποίησης την οποία ένα σημαντικό μέρος του ακαδημαϊκού και μη κόσμου έχει συστηματικά αμφισβητήσει (Αρβανιτίδης και Σκούρας 2008; Καλαντζοπούλου Μ., Κουτρολίκου Π., Πολυχρονιάδη Κ. 2011; Μαλούτας κ.ά. 2013; Σουλιώτης και Κανδύλης 2013; Τσίγκανου κ.ά. 2010).

Σε κάθε περίπτωση, με βάση και την αναγνώριση της κρισιμότητας της κατάστασης θα περίμενε κανείς στα πλαίσια των ευρωπαϊκών προτεραιοτήτων για τα προγράμματα ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης να αποτελέσει πεδίο πολλαπλής άσκησης πολιτικής. Παρόλα αυτά, από το ΣΟΑΠ για το Κέντρο της Αθήνας απουσιάζει παντελώς κάθε μέριμνα για την άμεση απομείωση της έντασης της θεωρούμενης «γκετοποίησης», ούτε τη διατύπωση δράσεων για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των μεταναστευτικών

¹⁴ Βλέπε, Άξονας 7 - Κοινωνικές υπηρεσίες: «Δίδεται έμφαση στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής μέσω δράσεων για την αντιμετώπιση προβλημάτων σίτισης, περίθαλψης και στέγασης απόρων, λαμβάνοντας υπόψη την παράλληλη υποβάθμιση και περιορισμό των προσφερόμενων υπηρεσιών του κοινωνικού κράτους» (ο.π. 2013:6).

¹⁵ Βλέπε, Ενέργεια 42 - Αντιστροφή τάσης απομάκρυνσης επιτελικών δημόσιων φορέων από το κέντρο της Αθήνας (ο.π. 2014:96).

¹⁶ Βλέπε, Περιγραφή της Ενέργειας 4 - Δράσεις για την αντιμετώπιση της υψηλής συγκέντρωσης παράνομων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας (ο.π. 2014:18).

πληθυσμών. Αδιαμφισβήτητα, η διαχείριση του ζητήματος ξεπερνάει τα όρια του προγράμματος και ανάγεται στη συνολικότερη κατεύθυνση της εθνικής πολιτικής. Συνολικά η μεταναστευτική πολιτική ανάγεται σε ένα ζήτημα αστυνόμευσης για την απαλλαγή του κέντρου από τους «παράνομους» αλλοδαπούς, ενώ με βάση την ίδια θέση η διαδικασία της «ενσωμάτωσης» αφορά τους «ενσωματώσιμους» μετανάστες» (ο.π. 2013:24). Η συνήθης προσέγγιση της ομαδοποίησης και δαιμονοποίησης των μεταναστευτικών πληθυσμών, συνδυάζεται εδώ με τη χάραξη σαφών ορίων ανάμεσα στα τμήματα του ως προς τη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης. Οι πρακτικές αυτές δεν είναι ξένες στην ευρωπαϊκή ή διεθνή πολιτική (Anthias, Cederberg, και Torre 2006; Anthias, Kontos, και Morokvasic 2013), όμως η παραπάνω ταυτολογία αποκαλύπτει την προχειρότητα του προγράμματος για ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα της Αθήνας.

Η προβληματική της ανάγνωσης των χαρακτηριστικών των κοινωνικών υποκειμένων είδαμε ότι χαρακτηρίζει έντονα τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς. Η στρατηγική του ΣΟΑΠ διακατεχόμενο από μια ιδεολογική στενότητα αδυνατεί έστω να αναγνωρίσει την ύπαρξη ενός μεγάλου πληθυσμού παλαιών μεταναστών οι οποίοι έχουν διαδραματίσει καίριο ρόλο στο τοπικό επίπεδο. Η ρητορική της επανακατοίκησης φαίνεται να εστιάζει κυρίως στα μεσαία ελληνικά στρώματα τα οποία εγκατέλειψαν εδώ και δεκαετίες στις κεντρικές περιοχές κατοικίας (Μαλούτας κ.ά. 2013), ενώ δείχνει να αγνοεί την ύπαρξη των αλλοδαπών κατοίκων και τον τρόπο που αναζωογόνησαν τις γειτονιές. Οι πολιτικές για την προώθηση κινήτρων για την βελτίωση του κτιριακού αποθέματος και την κατοίκηση του αναφέρεται μονόπλευρα στην προσέλκυση νέων κατοίκων, αρνούμενο την αξιοποίηση και στήριξη του υφιστάμενου κοινωνικού δυναμικού. Εξάιρεση αποτελούν οι ευπαθείς κοινωνικές ομάδες της τρίτης ηλικίας, τα άτομα με κάποια μορφή αναπηρίας, καθώς επίσης και νέες οικογένειες και οι άνεργοι σε γενικό επίπεδο. Το γεγονός αυτό δείχνει την περιορισμένη διάσταση της κοινωνικά εντοπισμένης στρατηγικής των παρεμβάσεων.

Τέλος ως προς τις μορφές διακυβέρνησης που αναπτύσσονται στο συγκεκριμένο ΣΟΑΠ, αυτές φαίνεται να περιορίζονται στην υφιστάμενη λογική της' από τα πάνω' προσέγγισης, με τη διαδικασία της συμμετοχής στην πορεία διατύπωσης και λήψης αποφάσεων να είναι ουσιαστικά απύσχα. Το συγκεκριμένο ελληνικό μοντέλο της ταύτισης της συμμετοχής με την ηλεκτρονική διαβούλευση είναι κάτι που χαρακτηρίζει το πρώτο σχέδιο ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης. Το πρόγραμμα ιδιαίτερα στις κρίσιμες φάσεις της συγκρότησής του δεν αξιοποίησε το σύνολο των ενδιαφερόμενων κοινωνικών φορέων (όπως ορίζεται από τις προδιαγραφές του νόμου για τα ΣΟΑΠ).¹⁷

Παρόλα αυτά, οι ευκαιρίες κοινωνικής συμμετοχής παραμένουν, ακόμα και στη φάση της υλοποίησης της πρότασης κατά την οποία η τελευταία αναμετρείται με την αξιολόγησή της και της δυνατότητά της να διαμορφώνει συναινέσεις και συνέργειες.

¹⁷ Μια ευκαιρία θα αποτελούσε και η συμμετοχή στη διαδικασία του «Συμβούλιο των Μεταναστών» το οποίο και εντάσσεται στις δομές του Δήμου Αθηναίων.

3. Αξιολόγηση του επιπέδου ‘ολοκλήρωσης’ του ΣΟΑΠ για το κέντρο της Αθήνας: Συμπεράσματα και Προβληματισμοί

Το ΣΟΑΠ για το κέντρο της Αθήνας φαίνεται να διαπνέεται από τη λογική των αντίστοιχων ευρωπαϊκών προγραμμάτων, κινούμενο γύρω από τα ζητήματα του επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας του μητροπολιτικού χώρου, της αναπροσαρμογής στην ανταγωνιστικότητα και την ανάκτηση της κοινωνικής συνοχής, μέσα από τον ιδιαίτερο ρόλο του κέντρου της πόλης.

Η σκιαγράφηση του προγράμματος ως προς το όραμα, τους στόχους και τον τρόπο που αναλύονται σε στρατηγικούς άξονες και εξειδικευμένες ενέργειες μας επιτρέπει να αξιολογήσουμε το χαρακτήρα της στρατηγικής του. Έτσι, επιχειρούμε μια απόπειρα ομαδοποίησης των ειδικών στόχων με βάση το ερμηνευτικά σχήμα που αναδεικνύονται από την ευρωπαϊκή ατζέντα για τις ολοκληρωμένες αστικές παρεμβάσεις:

Ανταγωνιστικότητα:

-
1. Στήριξη της οικονομικής βάσης, 3. Αποκατάσταση συνθηκών ασφάλειας και νομιμότητας,
 4. Ανάκτηση και αναβάθμιση του δημόσιου χώρου, 5. Βελτίωση περιβαλλοντικών συνθηκών και πολεοδομικής λειτουργίας, 6. Ενίσχυση της ταυτότητας και της εικόνας της πόλης

Κοινωνική Συνοχή:

-
2. Ανάκτηση της κοινωνικής και πολιτισμικής συνοχής-Επανακατοίκηση, 4. Ανάκτηση και αναβάθμιση του δημόσιου χώρου

Μηχανισμοί Διακυβέρνησης:

-
- 7 Βελτίωση μηχανισμών διακυβέρνησης, σχεδιασμού και συμμετοχή
-

Στην παραπάνω κατηγοριοποίηση διαπιστώνουμε την έμφαση του ΣΟΑΠ για το κέντρο της Αθήνας στον πόλο της ανταγωνιστικότητας. Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί έκπληξη καθώς όπως τονίζει ο Atkinson «φαίνεται ότι οι παρεμβάσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο αντιμετωπίζονται κυρίως μέσα από την ‘οπτική’ της αστικής ανταγωνιστικότητας» (Atkinson 2007:6).

Παράλληλα, ως προς το χαρακτήρα των παρεμβάσεων για την κοινωνική συνοχή είδαμε ότι αυτές χαρακτηρίζονται από τη λογική της «επανακατοίκησης». Η τελευταία αναπαράγει τις κυρίαρχες υποθέσεις για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής μέσω της κοινωνικής ανάμιξης, ταυτόχρονα όμως, διακριτό ιδεολογικό περιεχόμενο και στρατηγικό χαρακτήρα με την υιοθέτηση της ρητορικής της «γκετοποίησης» και της άρνησης της άρθρωσης συγκεκριμένων πολιτικών για την βελτίωση της ποιότητας ζωής και των ευκαιριών των μεταναστευτικών πληθυσμών.¹⁸

Οι προτεινόμενες ενέργειες του ΣΟΑΠ για το Κέντρο της Αθήνας φαίνεται να αποκτούν ένα νέο εύρος, σε σχέση με τις προηγούμενες απόπειρες της ελληνικής εμπειρίας. Παρόλα αυτά, η διάσταση των στρατηγικών στόχων και των προτεινόμενων ενεργειών απέχουν ακόμα από την κατάκτηση ενός ολοκληρωμένου, τοπικά και ιστορικά ευαίσθητου προσανατολισμού χώρο-κοινωνικής παρέμβασης. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το

¹⁸ Άλλωστε όπως τονίζει ο Malheiros το πρόβλημα δεν είναι ο διαχωρισμός από μόνος τους, αλλά η συνύπαρξη πολλών αρνητικών στοιχείων στις περιοχές όπου οι μετανάστες συγκεντρώνονται (...), το πρόβλημα είναι βιωσιμότητα (liveability), όχι ο διαχωρισμός (Malheiros 2002:130).

«όραμα» του επαναπροσδιορισμού του ρόλου του κέντρου της πρωτεύουσας ωθεί στην άστοχη ανάδειξη κριτηρίων για τον εντοπισμό των προβλημάτων στο επίπεδο της χωρικής εξειδίκευσης. Το γεγονός αυτό, όπως επισημαίνει οι Aehnelt και συνεργάτες,

«Μπορεί να μην οδηγεί σε λάθος επιλογή των περιοχών της παρέμβασης, όμως, έχει αρνητικές συνέπειες στη διάγνωση των προς επίλυση προβλημάτων και εμποδίζει την ορθή αξιολόγηση της υλοποίησής των παρεμβάσεων» (Aehnelt 2004, αναφορά στο Atkinson 2007:10)

Στο κρίσιμο ζήτημα της ισορροπίας ανάμεσα στο δίπολο ανταγωνιστικότητα - κοινωνική συνοχή είδαμε, με βάση την ανάλυσή μας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ότι σημαντική θέση έχει αποκτήσει η διάσταση της κοινωνικής συμμετοχής και ιδιαίτερα της κοινωνικής ενδυνάμωσης. Αντίθετα στην περίπτωση του ΣΟΑΠ για το Κέντρο της Αθήνας δεν διαπιστώνεται 'ουσιαστική' κοινωνική συμμετοχή σε καμία φάση της διαδικασίας του προσδιορισμού της στρατηγικής και λήψης των αποφάσεων. Η πεπατημένη λογική της διαβούλευσης έχει πολύ περιορισμένη δυναμική, ενώ αγνοεί τη σημασία της κοινωνικής ενδυνάμωσης η οποία οφείλει να λαμβάνει χώρα πριν και μετά από κάθε φάση της εκπόνησης του προγράμματος. Η διαδικασία αυτή αποτελεί σημαντική έκφραση μιας ουσιαστική αποκεντρωμένης και 'από τα κάτω' μορφής αστικής διακυβέρνησης, παρόλα αυτά οι καρποί της δεν είναι εύκολο να ευοδωθούν ιδιαίτερα στις αποστερημένες περιοχές. Όπως επισημαίνουν οι Kempren και Ozuekren:

«Ο κοινωνικός διαχωρισμός και ο στιγματισμός των περιοχών εμποδίζει τις δυνατότητες κοινωνικής συμμετοχής για τους κατοίκους τους» (Kempren and Ozuekren, 1998:1933, Αναφορά στο Malheiros 2002:110).

Επιπλέον παράλληλα με τη στοχοποίηση των αποστερημένων περιοχών στο ευρύτερο επίπεδο, διαρρηγνύονται επίσης και οι σχέσεις των κατοίκων στο εσωτερικό της μέσα από την έλλειψη πολιτικής συμμετοχής, το στίγμα, την αμοιβαία έλλειψη εμπιστοσύνης και το φόβο (Vestergaard 2004; Wacquant 2008). Ως εκ τούτου, είναι σαφές ότι η πορεία προς την ανάπτυξη των συνθηκών εκείνων που να επιτρέπουν το άνοιγμα της διαδικασίας του επίσημου σχεδιασμό στο κοινωνικό σύνολο οφείλει να λάβει υπόψιν του τις παραπάνω δυσκολίες και να επιχειρήσει να αντιστρέψει τις συνθήκες δαιμονοποίησης μιας ούτως ή άλλως βαθιάς αστικής κρίσης.

Παρόλα αυτά κάτι τέτοιο δεν φαίνεται υιοθετείται από το ΣΟΑΠ της Αθήνας. Αντίθετα, είδαμε ότι τα 'κενά'(και τις αντιφάσεις) ανάμεσα στην ανταγωνιστικότητα και την κοινωνική συνοχή καλούνται να τα συμπληρώσουν οι πολιτικές της ασφάλειας. Έτσι, βασικό όχημα του διπόλου αποτελεί η 'αποκατάσταση της κανονικότητας', μέσα από τη διάκριση ανάμεσα σε ενσωματώσιμους και μη αλλοδαπούς και της μετατόπισης πληθυσμών και δραστηριοτήτων που μπορεί να έχουν αρνητικό «πρόσημο» στην εικόνα της πόλης.

Τέλος, με βάση την επιχειρησιακή δομή, είδαμε ότι το ΣΟΑΠ συγκαταλέγεται στα χωρικά εντοπισμένα προγράμματα με μικρή έμφαση κοινωνικά εστιασμένες παρεμβάσεις. Τόσο το εύρος, όσο η ένταση των προβλημάτων στα πλαίσια και της συνεχιζόμενης κρίσης επιβάλλουν το μέγιστο συντονισμό των πολιτικών και την αξιοποίηση κάθε δυνατής θετικής δυναμικής. Ο συντονισμός και συνδυασμός των χωρικά και κοινωνικά εντοπισμένων προγραμμάτων είναι αναγκαίος καθώς:

«Τα εστιασμένα προγράμματα, συμπεριλαμβανομένου και τα ολοκληρωμένα προγράμματα παρέμβασης, έχουν σημαντικό ρόλο να παίζουν. Όμως, θα πρέπει να είναι μέρος ενός συνεκτικού πλαισίου για την αντιμετώπιση της αποστέρησης, παρά ένα κυρίαρχο εργαλείο για την επίτευξή του» (H M Treasury 2000:2, αναφορά στο Atkinson 2007:18)

Βιβλιογραφία

- Ache, Peter και Hans Thor Andersen. 2008. 'Cities between Competitiveness and Cohesion: Discourses, Realities and Implementation - Introduction.' Σσ 3–18 στο *Cities between Competitiveness and Cohesion: Discourses, Realities and Implementation*, επιμέλεια Peter Ache, Hans Thor Andersen, Thomas Maloutas, Mike Raco, και Tunav Tasan-Kok. Springer.
- Ache, Peter, Hans Thor Andersen, Thomas Maloutas, Mike Raco, και Tunav Tasan-Kok. 2008. *Cities between Competitiveness and Cohesion: Discourses, Realities and Implementation*. Springer.
- Aehnelt, R. κ. .. 2004. *Interim Appraisal of the Federal-Länder Programme 'Districts with special development needs – the Social City' ('Soziale Stadt')*. Βερολίνο.
- Allen, Judith και Goran Cars. 2001. 'Multiculturalism and governing neighbourhoods.' 38(12):2195–2209. Ανακτήθηκε (<http://dx.doi.org/10.1080/00420980120087126>).
- Anthias, Floya, Maja Cederberg, και A. R. Torre. 2006. *Mapping of Policies and Policy Analysis: The UK Case*. Ανακτήθηκε (http://www.femipol.uni-frankfurt.de/docs/working_papers/wp1/UK.pdf).
- Anthias, Floya, Maria Kontos, και Mirjana Morokvasic. 2013. *Paradoxes of Integration: Female Migrants in Europe*. Springer. Ανακτήθηκε (<http://www.springerlink.com/index/10.1007/978-94-007-4842-2>).
- Atkinson, Rob. 2000. 'Combating Social Exclusion in Europe: The New Urban Policy Challenge.' *Urban Studies* 37(5-6):1037–55.
- Atkinson, Rob. 2001. 'The emerging 'urban agenda' and the European spatial development perspective: towards an EU urban policy?' 9(3). Ανακτήθηκε (<http://dx.doi.org/10.1080/09654310120037630>).
- Atkinson, Rob. 2007. 'EU Urban Policy, European Urban Policies and the Neighbourhood: An overview of concepts, programmes and strategies.' 1–24.
- Atkinson, Rob. 2008. 'European urban policies and the neighbourhood: an overview.' *Urban Design and Planning* 3:115–22. Ανακτήθηκε (http://eprints.uwe.ac.uk/11642/1/UPD-European_Urban_Policy_Published_Version.doc).
- Atkinson, Rob και S. Duhr. 2002. 'The Committee on Spatial Developments. International Programme of Cooperation in Urban Affairs within the European Union. A framework for the development of an EU urban policy?' Ανακτήθηκε (<http://eprints.uwe.ac.uk/9502/>).
- Chaskin, Robert, Amy Khare, και Mark Joseph. 2012. 'Participation, Deliberation, and Decision Making: The Dynamics of Inclusion and Exclusion in Mixed-Income Developments.' *Urban Affairs Review* 48(6):863–906.
- Colomb, Claire. 2011. 'Urban Regeneration and Policies of 'Social Mixing' in British Cities: A Critical Assessment'. 223–44.

- Commission of the European Communities. 1998a. *Report on Community Policies and Spatial Planning*. Brussels.
- Commission of the European Communities. 1998b. *Sustainable Urban Development in the European Union: A Framework for Action, Communication from the Commission*. Brussels.
- Committee on Spatial Development. 2000. *Proposal for a multiannual programme of co-operation in urban affairs within the European Union, Report by the Committee on Spatial Development, 6 October 2000*. Maseilles.
- Faludi, Andreas. 2006. 'From European spatial development to territorial cohesion policy.' *Regional Studies* 40(6):667–78.
- Faludi, Andreas. 2009. 'Territorial cohesion: an unidentified political objective: *Introduction to the special issue*'. *Town Planning Review* 76(1):1–13.
- Galster, George. 2010. 'Neighborhood Social Mix : Theory , Evidence , and Implications for Policy and Planning.'
- H M Treasury. 2000. *Government Interventions in Deprived Areas (GIDA) Cross-cutting Review, Spending Review*. London.
- Van Ham, Maarten, David Manley, Nick Bailey, Ludi Simpson, και Duncan Maclennan. 2012. *Neighbourhood effects research: new perspectives*. Ανακτήθηκε (<http://www.springerlink.com/content/978-94-007-2309-2>).
- Van Ham, Maarten, David Manley, Nick Bailey, Ludi Simpson, και Duncan Maclennan. 2013. *Understanding Neighbourhood Dynamics*. Ανακτήθηκε (<http://link.springer.com/10.1007/978-94-007-4854-5>).
- Lee, Peter. 2010. 'Neighbourhood Trajectories and Social Exclusion: Towards a Citizenship of Place'. University of Birmingham.
- Madanipour, Ali. 2004. 'Marginal public spaces in European cities.' *Journal of Urban Design* 9(3):267–86.
- Madanipour, Ali και Tanya Merridew. 2004. 'Neighbourhood Governance , Social Exclusion and Urban Renaissance : a case study of Walker , Newcastle upon Tyne . Global Urban Research Unit University of Newcastle upon Tyne.' (May):1–85.
- Malheiros, Jorge. 2002. 'Ethni-cities: Residential patterns in the Northern European and Mediterranean metropolises - Implications for policy design.' *International Journal of Population Geography* 8(2):107–34.
- Maloutas, Thomas, Mike Raco, και T. Taşan-Kok. 2008. 'Conclusions, competitiveness and cohesion: One discourse, multiple realities and new challenges for policy and research.' *Cities between Competitiveness and Cohesion* 259–73. Ανακτήθηκε (<http://www.springerlink.com/index/n280886g15q6w285.pdf>).

- Manley, David, Maarten Van Ham, Nick Bailey, και Ludi Simpson. 2013. *Neighbourhood Effects or Neighbourhood Based Problems?*
- Murie, Alan και Sako Musterd. 2004. 'Social exclusion and opportunity structures in European cities and neighbourhoods.' *Urban Studies* 41(8):1441–59.
- Pares, M., J. Bonet-Marti, και M. Marti-Costa. 2012. 'Does Participation Really Matter in Urban Regeneration Policies? Exploring Governance Networks in Catalonia (Spain).' *Urban Affairs Review* 48(2):238–71.
- Raco, Mike και John Flint. 2001. 'Communities, places and institutional relations: Assessing the role of area-based community representation in local governance.' *Political Geography* 20(5):585–612.
- Raco, Mike και Rob Imrie. 2000. 'Governmentality and rights and responsibilities in urban policy.' *Environment and Planning A* 32(12):2187–2204.
- Ryan, Louise, Rosemary a. Sales, Mary Tilki, και Bernadette Siara. 2008. 'Social networks, social support and social capital: the experiences of recent Polish migrants in London.' 42(4):672–90. Ανακτήθηκε (<http://soc.sagepub.com/cgi/content/abstract/42/4/672>).
- Sassen, Saskia. 2000. *Cities in the New Economy*.
- Sassen, Saskia. 2001. *The Global City: New York, Tokyo, London*.
- Taylor, Marilyn. 2000. 'Communities in the Lead: Power, Organisational Capacity and Social Capital.' *Urban Studies* 37(5-6):1019–35.
- Taylor, Marilyn. 2007. 'Community Participation in the Real World: Opportunities and Pitfalls in New Governance Spaces.' 44(2):297–317. Ανακτήθηκε (<http://eprints.uwe.ac.uk/8812/>).
- Vestergaard, Hedvig. 2004. 'Neighbourhood Governance - A Study on Regeneration.' (July):1–14.
- Vranken, Jan. 2008. 'Competitiveness and Cohesion: A Janus Head? Some Conceptual Clarifications.' Σσ 19–40 στο *Cities Between Competitiveness and Cohesion: Discourses, Realities and Implementation*, επιμέλεια Peter Ache, Hans Thor Andersen, Thomas Maloutas, Mike Raco, και Tunav Tasan-Kok. Springer.
- Wacquant, Loïc. 2008. *Urban Outcast: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity.
- Αρβανιτίδης, Πασχάλης και Δημήτριος Σκούρας. 2008. 'Μετανάστες και Πρότυπα Χωροθέτησης τους στο Π.Σ. Αθηνών.' στο Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας.
- ΕΜΠ. 2013. *Διερεύνηση Στρατηγικών για τη Δικτύωση των Αστικών Παρεμβάσεων στο Μητροπολιτικό Κέντρο Αθηνών, Α' Φάση*. Αθήνα.

- Καλαντζοπούλου Μ., Κουτρολίκου Π., Πολυχρονιάδη Κ. 2011. 'Ο κυρίαρχος λόγος για το κέντρο της Αθήνας.' στο *Ποια Κρίση στο Κέντρο της Αθήνας, ΕΜΠ, 16/5/2011*. Αθήνα. Ανακτήθηκε (<http://encounterathens.files.wordpress.com/2011/05/encounter-logos-15052011.pdf>).
- Μαλούτας, Θωμάς, Γιώργος Κανδύλης, Μιχάλης Πέτρου, και Νίκος Σουλιώτης. 2013. *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*. Αθήνα.
- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. 2013. *Διερεύνηση Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης στο Κέντρο της Αθήνας: Α2 Πλήρης πρόταση και Πρόγραμμα Δράσης*.
- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. 2014. *Διερεύνηση Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης στο Κέντρο της Αθήνας: Α3 Σχέδιο Κοινής Υπουργικής Απόφασης Σχεδίου Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης στο Κέντρο της Αθήνας*.
- Σουλιώτης, Νίκος και Γιώργος Κανδύλης. 2013. 'Αστικές Πολιτικές στην Αθήνα την Εποχή της Κρίσης.' Σσ 445–53 στο *Μεταβολές και Ανασημασιοδοτήσεις του Χώρου στην Ελλάδα της Κρίσης*.
- Τσίγκανου, Ιωάννα, Ιουλία Λαμπράκη, Ιωάννα Φατούρου, και Ευάγγελος Χαϊνάς. 2010. *Μετανάστευση και εγκληματικότητα. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- ΦΕΚ Β' 64-16.01. 2015. *Σχέδιο Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης - ΣΟΑΠ - για το κέντρο της Αθήνας*. Ελλάδα.